

מ'חזית כעורף' ל'חזית כחזית': פינוי אוכלוסייה לא-לוחמת מיישובי ספר במלחמת העצמאות*

דוד טל

בתהליך שהחל באפריל 1948, והגיע לשיאו בין הימים 15 ל-20 במאי פונו קרוב ל-8,000 ילדים וזקנים ומלוויהם מ-73 יישובי ספר ברחבי הארץ.¹ אירוע מסוג זה יכול להיות בעל משמעויות רבות. כפי שמלמדת ספרות המחקר שעסקה בתופעה דומה, אם כי בהיקפים שונים, שהתרחשה באנגליה במהלך מלחמת העולם השנייה, כאשר עשרות אלפי ילדים פונו מאימת הפצצות המטוסים הגרמניים מלונדון, ליברפול, שפילד או גלזגו. האירוע יכל להשאיר חותם עמוק בליבותיהם של אלה שהיו מעורבים בתהליך, בעיקר אצל הילדים שחוו את האירוע; הוא יכול להטביע חותם גם במרקמים החברתיים שחוו אותו, שכן היו מעורבים בו אוכלוסיות מחתכים חברתיים שונים: בישראל היו המפונים בדרך כלל בני מושבים וקיבוצים שפונו לריכוזים עירוניים, שם פגשו קהילות שונות בתכלית. מפגשים אלה יכלו להיות מפגשים מפרים ומאחדים, כמו שהם יכלו להיות מפגשים קשים ומפרידים.² דבר אחד המפריד בין החוויה הבריטית לבין החוויה הישראלית הוא ההתייחסות המחקרית. בעוד שזו הראשונה נבחנה ונחקרה, הרי שהשנייה נותרה עלומה. התופעה מוזכרת אצל ארנון גולן, וכן נעשה ניסיון ראשון להציג את התופעה, אך האירוע כולו עדיין מחכה למחקר מקיף שיתאר את תהליך

* המאמר הוא פיתוח של הרצאה שעסקה ב'מדיניות אי-הפינוי במלחמת תש"ח – הלכה ומעשה', שנישאה בכנס על 'עורף וחזית במלחמת תש"ח', שהתקיים באוניברסיטת תל-אביב, 6.3.2002.

1 המחלקה להתיישבות, הוועדה לענייני האוכלוסייה המפונה ושיקום המשקים: רשימת האוכלוסייה המפונה – היתרה לחודש 20.7-20.8, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), KKL5/17150.

2 Travis L. Crosby, *The Impact of Civilian Evacuation in the Second World War*, London 1986 קרוסבי טוען שהמפגש בין המפונים לבין מארחיהם היה שלילי, והמפונים נתקלו ביחס עוין.

פינוייה של האוכלוסייה הלא-לוחמת מיישובי הספר בעיצומה של מלחמת העצמאות.³ הבדל נוסף נמצא בכך שכפי שיסתבר להלן, הצד היהודי לא היה ערוך כלל לתופעה. כבריטניה לעומת זאת התקיימו דיונים בעניין זה כבר עשור שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.⁴ אין לייחס את הדבר לתכונות אופי שונות של שתי ההנהגות, היהודית והבריטית, אלא לניסיון ההיסטורי שהשפיע וכיוון את דפוסי ההיערכות של שתי הקהילות. במהלך מלחמת העולם הראשונה הסתבר לבריטים שהיות בריטניה אי שוב איננה מעניקה חסינות לאזרחיה מפני פגיעה בשעת מלחמה, ועל כן פעלו ראשי הממשל שם להיערך לקראת סכנה דומה בעתיד. הניסיון היהודי בארץ-ישראל לעומת זאת היה שונה בתכלית, והוא שעיצב וקבע את המתכונת התפיסתית שעל-פיה נערכה האוכלוסייה האזרחית הלא-לוחמת לקראת המלחמה הצפויה. המאמר יבקש להציג את התהליך מראשיתו: האם נערכו וכיצד הנהגת היישוב והיישובים לאפשרות של פינוי ילדים ואוכלוסייה לא-לוחמת מאזור הספר לקראת הכרזת המדינה והצפי לפלישה צבאית ערבית? כיצד התקבלו ההחלטות כאשר הן התקבלו? כיצד התבצע באופן מעשי תהליך הפינוי? מי החליט עליו? לאן הועברו המפונים? הדיון יסתיים בשלב שבו הפך הטיפול במפונים לעניין רשמי שהמדינה נטלה עליו את האחריות. הטיעון המרכזי שילווה את הדיון כולו הוא, שהגישה היישובית כלפי שאלת הפינוי הושפעה בראש וראשונה מהניסיון ההיסטורי של היישוב. ניסיון זה היה ניסיון של עימות מתמיד וקבוע עם תושביה הערביים של הארץ. העימות יצר שלוש הנחות יסוד, שקבעו את הגישה היישובית כלפי שאלת הפינוי: א. כל הארץ חזית, ואין פינה בארץ שאיננה חשופה לפגיעה, בין אם בלב הארץ ובין אם בספר. ב. פגיעתם של ערביי ארץ-ישראל, גם במקומות שבהם היא הכאיבה, לא היה בה כדי להציב איום אמיתי וקיומי על המתגייסים במידה כזו שיהיה צורך לקבל החלטות דרסטיות. ג. פינוי יפגע ברקמת החיים של היישוב ויחליש את כוח העמידה של המתגייסים. המאמר מתעכב על תהליך הטמעת השינוי התודעתי שחל עם התבוסה של הכוחות הפלסטיניים בארץ-ישראל, וכניסת המלחמה לשלב הלחימה הסדירה נגד צבאות ערב. אז הסתבר שהנחות היסוד שקבעו (גם) את הגישה היישובית כלפי המשך ישיבתם של ילדים ואוכלוסייה לא-לוחמת ביישובי הספר שוב אינן רלוונטיות, ונוצרה הבחנה בין 'חזית' לבין 'עורף'. יש לזכור שבמהלך המלחמה היהודית – פלסטינית לא היו קווי תיחום בין חזית לבין עורף.

3 ארנון גולן, 'פליטים יהודיים במלחמת העצמאות', יהדות זמננו, כרך 8 (תשנ"ג), עמ' 235-231; אהוד רמאן, גודל השעה, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת בן-גוריון, אוגוסט 1994. התעודות ששימשו את מחקרו של רמאן מרוכזות בתיקים השמורים בארכיון יד טבנקין ברמת אפעל (להלן: א"ט). לצורך כתיבת המאמר הנוכחי נעזרתי בתעודות מאוסף זה, והן צוינו על-פי הנהוג והמקובל בציון מקורות ארכיוניים של תעודות, אך צוין גם שהן נלקחו מתיקי אהוד רמאן.

4 Crosby, *The Impact of Civilian Evacuation in the Second World War*, pp. 12-25; B. S. Johnson, *The Evacuees*, London 1968, pp. 10-14

המלחמה התנהלה בכל המרחב היהודי, העירוני, הכפרי וזה שביניהם. כתוצאה מכך היה כל יישוב 'חזית', שכן תושבי תל-אביב היו חשופים לפגיעה בדיוק כמו תושבי חניתה. מצב זה השתנה לאחר שהמלחמה היהודית – פלסטינית הוכרעה, ועם תחילת הפלישה הערבית ב-15 במאי. אז נוצר קו חזית ברור, שנפרש לאורך גבולות המדינה היהודית שהוכרזה באותה העת. פנים הארץ הפך לעורף. ההכרה שהעורף הוא אכן עורף והחזית היא חזית, והשניים נבדלים ונפרדים חלחלה במהלך הימים הראשונים של המלחמה הישראלית – ערבית. כאשר הוטמעה ההכרה הזו, החל תהליך מואץ של פינוי ילדים מהמרחב שהפך תודעתית ל'חזית' אל המרחב שהפך גם הוא תודעתית ל'עורף'.

א. פינוי

בעומדו בפני הקונגרס הכ"ב של התנועה הציונית בדצמבר 1946, הכריז דוד בן-גוריון שעל היישוב להיערך לסכנת מלחמה נגד צבאות ערב.⁵ ההכרזה בישרה שינוי בתפיסת האויב של היישוב וזרועו המזוינת, ה'הגנה'. שוב לא היו הבריטים האויב נגדו יש להלחם. התהליך הפוליטי המתהווה, שבמסגרתו החזירה בריטניה את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם, קרב יותר מתמיד את האפשרות שמדינת היהודים אכן תקום. בן-גוריון העריך שכאשר כך יקרה, מדינות ערב יפעלו למנוע את הקמתה של המדינה היהודית בכוח הנשק, ולכך צריכים היישוב ו'ההגנה' להתכונן. מכאן ואילך התמסר בן-גוריון לתפקידו כ'שר הביטחון' של היישוב היהודי בארץ-ישראל, ולהפיכת ארגון ה'הגנה' לצבא סדיר המסוגל להתמודד עם כוחות סדירים. במסגרת ההכנות למלחמה נבנו מערכות שונות גם בתחום האזרחי, ובאפריל 1948 אף הוקמו המוסדות שייטלו את השלטון במדינה היהודית שתוכרוז עם סיום המנדט הבריטי. אך למרות כל הדברים הללו לא התגבשה הערכה חד-משמעית בצמרת המדינית והביטחונית היהודית באשר לצפי הריאלי של פלישה. האמביוולנטיות הזו באה לידי ביטוי בדרך שבה כוחות ה'הגנה' היו ערוכים לקראת הפלישה. בניסוח בוטה שלאחר הזמן, הצהיר מי שהיה סגן הרמטכ"ל בשעת הפלישה, האלוף צבי איילון: 'אני אומר: לא היו תכניות. החלטנו שאם תהיה פלישה אז נראה מה היא תהיה ונפעל בהתאם להתפתחויות'.⁶ ואכן, כאשר החלה

5 דוד בן-גוריון, במערכה, תל-אביב תשט"ו, כרך ה, עמ' 136-135; דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב 1969, עמ' 68. דוד בן-גוריון, 'ה'הגנה' לקראת הבאות', 18.6.1947, בהילחם ישראל, תל-אביב תש"י, עמ' 14; פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 8.1.1948, בתוך: מאיר אביזוהר ואבי בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא: דיוני מפא"י בשנה האחרונה למנדט הבריטי, בית ברל תשמ"ט, כרך ב, עמ' 287 ואילך.

6 אלוף (מיל.) צבי איילון, 'סוגיות נוספות ברמת הפיקוד העליון', יום עיון (1991.4.24): בלימת הפלישה 11.6.1948-15.5.1948, רמת אפעל 1992, עמ' 16. ראו עדותו של מפקד חטיבת 'בבעתי', שמעון אבידן, שטען 'שעד לפלישה, כולל אחרי הפלישה, לא זכור לי שקיבלתי הנחיה כלשהי מהמטה הכללי, כיצד לערוך את הכוחות ומהי התוכנית האופרטיבית הכוללת'. שם, עמ' 20.

הפלישה הערבית לארץ-ישראל ב-15 במאי, לא היו חטיבות ה'הגנה' ערוכות לקדם את פניה.⁷

ניתן להציע סיבות שונות לעובדה שלמרות שלפחות חמישה עשר חודשים לפני היום המתוכנן דיבר כבר בן-גוריון על סכנת פלישה של צבאות ערביים לארץ-ישראל, לא היה פיקוד ה'הגנה' מוכן לכך. אך סיבה אחת הייתה בוודאי מנטלית: ה'הגנה' כמו היישוב היהודי כולו לא הפנימו לחלוטין את עובדת הפלישה. החוויה הבסיסית של היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות מאבקו הייתה חווית הלחימה נגד התושבים הערביים של הארץ. לוחמה זו התאפיינה בעיקר בהיותה מטרידה ומציקה, כאשר ערביי ארץ-ישראל נוקטים בעיקר שיטות של טרור וגרילה במאבקם. הכלי המרכזי שבו עשו גם יהודים וגם ערבים שימוש היה הנשק הקל. למרות הקשיים, המאבק הפלסטיני לא סיכן באמת את עצם קיומו של היישוב היהודי, לפחות מאז שנות העשרים והשלושים. חווית הלחימה והתמודדות נגד ערביי ארץ-ישראל הייתה עמוקה כל כך ומהותית כל כך, שהיא השפיעה לא רק על דרכי החשיבה של מפקדי ה'הגנה' ואנשיו, אלא על כל היישוב היהודי.

ילדים בקיבוץ דגניה ב'
[בשער: דגניה ב' בקרבות]

7 ראו בעניין זה, דוד טל, 'מי עצר את הפלישה המצרית לארץ ישראל בתש"ח?', עיונים בתקומת ישראל, כרך 10 (2001), עמ' 116; הנ"ל, 'האם נצחה ישראל במלחמת העצמאות, ואם לא, מדוע כן?', בתוך: זמנים, חוב' 80 (סתיו 2002), עמ' 49-51.

ביטוי בולט לתופעה זו נמצא בדרך שבה נוהל פינוייה של האוכלוסייה הלא-לוחמת מיישובי הספר, שעתידיים היו לספוג את מחץ מהלומת הפלישה. ב-15 במאי נמצאה אוכלוסייה אזרחית לא-לוחמת, כולל ילדים, ברובם המכריע של יישובי הספר, ובהם ישובים כמו יד מרדכי, דגניה א' ו-ב' ושאר יישובי עמק הירדן. עד כמה שניתן ללמוד מהחומר הקיים, לא התקיים דיון פורמלי בשאלת פינוי האוכלוסייה האזרחית הלא-לוחמת מהאזורים שאליהם צפויים היו לפלוש כוחות ערביים. הוועד הלאומי קיים בסמוך לפלישה ואחריה ישיבות שבהן נדונה השאלה האם יש צורך להמשיך ולקיים יישובים מבודדים. ברם סוגיית פינוי האוכלוסייה הלא-לוחמת והילדים לא עלתה כלל, והחלטה בעניין התקבלה תמיד אד-הוק, על בסיס מציאות קיימת ודוחקת. ב-11 במאי התקיים דיון מקיף בהשתתפות בן-גוריון, אליעזר קפלן, גולדה מאיר (מאירסון), לוי אשכול, ישראל גלילי וראשי האגפים ב'הגנה', שנושאו היה הפלישה הצפויה. הייתה זו הפעם הראשונה שבה נקבע שפלישה אכן בוא תבוא. הדיווח על כישלון המגעים בין גולדה מאיר לעבדאללה באותו היום תרם להכרעה שאכן הפלישה תצא אל הפועל. באותו דיון נבחנו המהלכים הצבאיים הצפויים, וכן נקבעו הסדרים שונים הנוגעים לצדדים המנהלתיים של ניהול המלחמה. החלטה אחת כזו הייתה שיש ליטול את הנשק מהיישובים השונים ולהעמידו לרשות כוחות ה'הגנה'. החלטה אחרת קבעה שיש לגייס מיד את כל האנשים לביצור המקומות. באותו דיון התקבלו עוד החלטות הקשורות בניצול משאבים אזרחיים לטובת ניהול המלחמה, אך לא נאמר שם דבר וחצי דבר על פינוי האוכלוסייה האזרחית מיישובי הספר.⁸

הגוף היחיד שקיים דיון מעמיק בשאלת פינוי הילדים היה הקיבוץ המאוחד. הסוגיה נדונה באפריל 1948, כאשר יישובים של התנועה כבר חוו חוויות קשות של מתקפה וניתוק, וראשי התנועה התבקשו לחוות את דעתם בשאלת פינוי הילדים. הגישה שרווחה באותו דיון הייתה שאין לפנות ילדים. סיבה אחת לכך היה החשש שפינוי הילדים יחליש את רוחם של מגיני היישוב. הידיעה שהילדים נמצאים במשק תחזק את כוח עמידתם של מגיני הקיבוץ ותחיל עליהם אחריות רבה יותר בניהול פעילותם נגד כוחות תוקפים. העובדה שבשלב זה עדיין לא עמד שום יישוב בפני סכנה אמיתית של נפילה קבעה באופן מהותי את עמדת המתדיינים בשאלת פינוי הילדים. בנסיבות אלה יכלו מנהיגי התנועה, ובראשם יצחק טבנקין, לקבוע שהדרך הנכונה להגן על הילדים מפני סכנת ההתקפות על היישוב היא באמצעות שיפור הביצורים והמקלטים שבהם יוכלו הילדים למצוא מחסה מספק. לבד מכך, כפי שכבר נאמר לעיל, במהלך מלחמת האזרחים היו כל היישובים היהודיים בארץ-ישראל חשופים באותה מידה לסכנות ופגיעה, ועל כן לא היה טעם להעביר את הילדים מיישובם.⁹ באפריל, יש לזכור,

8 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, תל-אביב 1984 (להלן: יב"ג), כרך א, 11.5.1948, עמ' 410.

9 ישיבת המזכירות המרכזת, 13.4.1948, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (4) (תיקי אהוד ראמן).

התנהלה בארץ לחימה זעירה שבה תקפו כוחות ערביים מקומיים את היישובים ואת דרכי הגישה אל היישובים. במרבית המקרים של המקרים לא עמדו היישובים בפני מתקפות כבדות שאי-אפשר היה לעמוד נגדן באמצעים שעמדו לרשות המתיישבים. למרות זאת, ולמרות שהמזכירות המרכזת של הקיבוץ המאוחד החליטה להמליץ לחבריה לא לפנות ילדים, הרי שאנשי המזכירות החליטו גם כי במידה ואנשי הנקודה החליטו לפנות ילדים, יעניק להם הקיבוץ המאוחד סיוע ועזרה.¹⁰

האלמנט הבולט ביותר בתהליך קבלת ההחלטות בנושא זה הייתה העובדה שהוא נעשה תחת אש, וההחלטות שהתקבלו לא היו גורפות, אלא התייחסו רק לנקודה הספציפית שלגביה התקבלה החלטה. ההחלטה על פינוי האוכלוסייה האזרחית מאזורי הקרבות עברה דרך בן-גוריון, אך המקורות הקיימים מלמדים שתהליך האישור היה הרבה יותר מבוזר ואקראי, והוא התבצע על-ידי האנשים במקום, בדרך כלל תוך מגע בין המתיישבים לבין הפיקוד הצבאי המקומי. הפיקוד העליון של ה'הגנה' השאיר את ההחלטה בדבר פינוי הילדים והלא-לוחמים לדרגים המקומיים, ואלה עסקו בסוגיה זו בשיתוף פעולה עם האוכלוסייה המקומית. תהליך קבלת ההחלטות לא היה קבוע, וההחלטות התקבלו בדרכים שונות. במקרים מסוימים היו אלה התושבים שביקשו אישור לפנות את הילדים, ובמקרים אחרים הייתה היזמה לפנות את הילדים בידי הפיקוד המקומי, זוטר פחות או יותר. באזור עמק הירדן למשל החליטו על פינוי הילדים מפקדי נפה, בעוד שבשפלה החליטו נציגי היישובים בהתייעצות עם מפקד חטיבת 'גבעתי' על הצורך בפינוי. לעתים כאמור הגורם היוזם היו התושבים עצמם, שבדרך כלל חיכו לאישור, אך במקרים מועטים פעלו על דעת עצמם – כפי שאירע למשל בעין גב ובמידה מסוימת במסדה.

פינוי הילדים החל למעשה עוד לפני שסכנת הפלישה הפכה למוחשית. ניתן להצביע על הבדל בגישה בין הפינוי שהתנהל בהקשר של המלחמה היהודית – פלסטינית לבין זה שהתנהל בהקשר של פלישת הצבאות הערביים. בראשית ינואר 1948, בעקבות סדרה של התנגשויות בין יהודים לערבים באזור גוש עציון, החליטו תושבי המקום בעצה אחת עם הפיקוד הצבאי היהודי לפנות את הילדים ואמהותיהם מיישובי הגוש – כשבעים ילדים בסך הכל. התושבים אמנם התחבטו בשאלה בנוסח שיחזור על עצמו מאוחר יותר, ויתואר להלן, אך הרשויות, הן הפיקוד הצבאי היהודי והן המערכת הפוליטית, קיבלו את ההחלטה ללא התחבטויות. את הפינוי בפועל ביצעו כוחות הצבא הבריטי.¹¹ גם ההחלטה שהתקבלה ב-6 באפריל לפנות את ילדי משמר העמק, בעיצומו של הקרב נגד כוחות קאוקג'י באזור, עברה ללא דיונים מרובים. גם כאן ביצעו בפועל את הפינוי

10 ישיבת המזכירות המרכזת, 13.4.1948, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (4) (תיקי אהוד ראמן).

11 יב"ג, כרך א, 7.1.1948, עמ' 121; מרדכי נאור, 'גוש עציון במצור ובקרב', בתוך: הנ"ל (עורך), גוש עציון מראשיתו ועד תש"ח, ירושלים תשמ"ו, עמ' 126-128.

כוחות הצבא הבריטי, שיזמו הפסקת אש בין הכוחות היהודים לכוחות קאוקג'י.¹² החלטה דומה התקבלה בראשית מאי ביחס לפינוי האוכלוסייה הלא-לוחמת בעטרות ובנווה יעקב בצפון ירושלים.

שתי השכונות הללו היו מבודדות ומוקפות בכוחות ערביים של צבא ההצלה וכוחות מקומיים. במאוס פנו אנשי עטרות וביקשו לפנות את האוכלוסייה הלא-לוחמת – נשים, זקנים וטף – מהיישוב.¹³ אז לא התקבלה החלטה בעניין, אך ב-5 באפריל, כאשר הלחימה באזור החריפה, שבה הסוגיה ועלתה על שולחנו של בן-גוריון. הפעם הוא החליט שאין לפנות את שתי הנקודות מיושביהם, אלא רק מהנשים והילדים.¹⁴ החלטה דומה התקבלה כשבועיים מאוחר יותר ביחס לשבעים הילדים וחמישים האמהות שנמצאו בקליה ובבית הערבה הסמוכות לים המלח, ושהיו מבודדות אף הן.¹⁵ תהליך זה לא היה תוצאה של החלטה אסטרטגית או עקרונית. עמדתו של בן-גוריון ביחס לפינוי הילדים הייתה שעל המתיישבים עצמם להחליט בעניין זה: 'אין זו בושה להוציא את הילדים, אבל תשקלו בעצמכם אם אפשר להוציאם למקום בטוח – מקום בטוח לדעתי אין – תל-אביב תהיה מופצצת. איני אומר לכם שמבחינה מוסרית אין לכם הרשות להוציא את הילדים'.¹⁶ חוסר ההחלטיות של בן-גוריון נבע מהכרתו בכך שאי-אפשר לכפות על הורים להשאיר את ילדיהם באזור לחימה. עם זאת, בקרב מנהיגי היישוב שרר חשש שפינוי ילדים יצור תהליך סחף שסופו מי ישרנו. לחשש זה נמצא ביטוי במהלך הדיונים שהתקיימו בפברואר בשאלת פינוי ילדי מנרה ורמת נפתלי, כמו גם שאר ילדי הגליל העליון המזרחי. ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה', ישראל גלילי, הודיע ל'מרכז החקלאי' כי בשל התנאים המיוחדים של יישובי הגליל העליון המזרחי יש אישור לפנות את הילדים. ואולם, הוא הביע חשש שמא האישור יפתח סכר לבקשות נוספות לפינוי, והתריע 'כי יש לשקוד על כך כי החלטה זו לא תובן לרעה על ידי הישובים ושכניהם ועל ידי הציבור, לבל ישמש צעד הכרחי זה גורם מעורר בהלה ודוחף מעצמו לצעדים נוספים. [...] מדיניותנו היסודית [היא] להחזיק ולהתגונן בכל יישובינו'. על כן, אל למרכז החקלאי לראות באישור הפינוי החלטה גורפת שניתן להחילה בכל מקום ובכל תנאי, ועדיין נדרש אישור 'הגורמים הנוגעים בדבר' לפינוי במקומות נוספים.¹⁷ בפועל התבצע הפינוי בסוף אפריל, במהלך 'מבצע יפתח'. כוחות של

12 [אין שם מחבר] משמר העמק במערכה, תל-אביב 1950, עמ' 16.

13 ועד גוש משקי מחוז ירושלים אל מר ג'וזף [דב יוסף] הסוכנות היהודית ירושלים, 17.3.1948, אצ"מ, S25/9676.

14 יב"ג, כרך א, 5.4.1948, עמ' 341.

15 שם, 19.4.1948, עמ' 356.

16 'מלחמת רמת רחל', 31.5.1948, אי"ט (תיקי אהוד ראמן).

17 מכתב ישראל גלילי ל'מרכז החקלאי', 16.2.1948, ארכיון העבודה, V235 / 848 (תיקי אהוד ראמן).

הפלמ"ח ושל חטיבת 'גולני' הורידו את הילדים והאוכלוסייה הבלתי לוחמת מרמות נפתלי ומנרה והעבירו אותם לכפר גלעדי.¹⁸

מכאן ואילך התקבלו החלטות על-פי התקדמות הפלישה הערבית והאיום שהיא הציבה ליישובים השונים. בעקבות נפילת גוש עציון ב-14 במאי 'דרש', בלשונו של בן-גוריון, ראש אגף המבצעים במטכ"ל, יגאל ידין, לקבל הוראה לפנות את עטרות והר טוב, מחשש לנפילתן בידי הלגיון.¹⁹ הפינוי שנעשה בימים הבאים כלל, כך מסתבר, לא רק את שני היישובים הללו, שפוגו לחלוטין, על הילדים והלוחמים, אלא גם שורה שלמה של יישובים במרחב חטיבת 'גבעתי' בשפלה. במרחב שהשתרע על-פני השפלה הפנימית ומישור החוף הדרומי, פוגו הילדים והבלתי לוחמים במבצע מתוכנן, שכונה בשם 'מבצע תינוק'. עוד לפני שהמבצע המקיף יצא לדרך, פינו כוחות של חטיבת 'גבעתי' ב-16 במאי את מתיישבי הר טוב שהיו נתונים במצור למעשה, שהטילו עליהם ערביי האזור במשך ימים רבים. המבצע עצמו החל ב-17 במאי ונמשך עד ה-29 במאי. במהלך הימים הללו פוגו הילדים והלא-לוחמים מניצנים, גזר, נגבה, גת וכפר מנחם. האחריות על הפינוי הוטלה על כתפי החטיבה, וכוחותיה הם אלה שהגיעו אל היישובים והובילו את המפונים אל מחוץ לגבולות היישוב. האחריות על המאמץ הלוגיסטי הקשור בפינוי – אוטובוסים וציוד – הייתה בידי ועדה ציבורית משותפת לחטיבה וליישובי המרחב, שהחליטה על הפינוי.²⁰ המהלך הזה היה יוצא דופן במידה מסוימת משום שהפינוי בוצע גם ביישובים שלא נמצאו תחת אש, או שעדיין לא נמצאו תחת אש. הצבא המצרי היה מצוי אמנם בעיצומו של מהלך הפלישה, אך מרבית היישובים שמהם פוגו הילדים טרם ספגו אש.

במקומות אחרים נעשה פינוי הילדים ממש תחת אש. הקיבוצים מסדה ושער הגולן שבעמק הירדן, נמצאו במשך יום ה-16 במאי תחת הפגזה של הכוחות והארטילריה הסוריים. בשעות הערב ביקר בנקודות מפקד הנפה ולאחר בדיקת המצב התיר להוציא מן המקום את כל הילדים עד גיל שש. אנשי מסדה התעלמו ממגבלת הגיל שהוטלה על-ידי מפקד הנפה והוציאו את כל הילדים עד גיל שתיים-עשרה עם המטפלות. בן-גוריון דחה את הביקורת שהופנתה לעבר תושבי מסדה ושער הגולן, שפינו את יישובם ללא אישור, באומרו: 'לא הייתי לוקח על עצמי לדון את אנשי שער הגולן ומסדה. אינני יודע מה הייתי עושה אילו אני הייתי שם'.²¹ למחרת, לאחר שכוחות סוריים תקפו את צמח וגשר, פנו אנשי עמק הירדן אל בן-גוריון וביקשו את אישורו לפנות את ילדיהם מהעמק.

18 בנימין עציוני (עורך), אילן ושלה, תל-אביב [חש"ד], עמ' 149-150.

19 יב"ג, כרך א, 14.5.1948, עמ' 415.

20 אברהם איילון, חטיבת "גבעתי" במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1959, עמ' 557-573.

21 בן-גוריון בישיבת הממשלה הזמנית, 23.5.1948, עמ' 6, ארכיון המדינה (להלן: א"מ); אסף אגין, 'נטישה: פרשת עמידתם ונפילתם של שער הגולן ומסדה במלחמת העצמאות, מאי 1948', עלי זית וחרב (2002), כרך ד, עמ' 232.

האישור ניתן.²² תושבי גשר הופגזו עוד בסוף אפריל – תחילת מאי, במהלך התגוששויות סביב השליטה על נהריים בין כוחות של הלגיון הירדני לבין כוחות ה'הגנה' באזור. אך למרות שלגשר נגרמו נזקים, הרי שהתקרית המבודדת והמקומית הזו לא הביאה בעקבותיה דיון על פינוי האוכלוסייה האזרחית או הילדים.²³ רק בעקבות הפלישה הסורית וההפגזות המסיביות שנלוו לה החלו תושבי גשר לדון באפשרות לפנות את ילדיהם. כך עשו גם שאר תושבי האזור, שהיו נתונים להפגזות עזות של הכוחות הסוריים והעיראקיים הפולשים. בעקבות זאת פונו ילדי יישובי עמק הירדן מערבה, לעבר יבנאל ומשמם לחיפה בעיצומה של ההתקפה הסורית על גשר ועמק הירדן. את העיכוב בפינוי ניתן להסביר בשתי סיבות: א. המעטה באשר לממדי הסכנה הצפויה. ב. התפיסה שאין מפנים יישובים, והחשש שפינוי הילדים הוא צעד של חולשה שיביא עימו סחף.

א. המעטה באשר לממדי הסכנה הצפויה: המתיישבים לא היו מוכנים למה שניחת עליהם ב-15 במאי. דפוסי חשיבתם הושפעו משנות המאבק היהודי-ערבי. מאבק זה מעולם לא העמיד את ההתיישבות בסכנה אמיתית, ובוודאי שהוא לא יצר מצבים שבהם צריך היה להיערך לאפשרות של פינוי – לא כללי ולא של ילדים. אורחות החיים של המתיישבים לא הופרעו באופן רדיקלי גם בזמן מלחמת האזרחים היהודית-ערבית, והדבקות במקום היישוב נחשבה לחלק מהמאבק היהודי – פלסטיני. וכך, שום דבר לא הכין את המתיישבים לאשר עבר עליהם החל ב-15 במאי. מוכנים היינו להתקפות רגילות של כנופיות, ולא שיערנו שאנו עומדים לפני קרב תותחים של צבא סדיר – נימקו אנשי גשר את החלטתם שלא לפנות את ילדיהם לקראת ה-15 במאי. תחושה זו היא שקבעה את דרך טיפולם בשאלת הפינוי, והלם המציאות הביא לשינוי:

אף על פי שהילדים היו בראש דאגתנו, על כל פנים לא עלה כלל על דעת איש שיש להוציאם מן המקום מיד. מבחינה נפשית באה התקפה זו על הקבוצה במפתיע. האש החזקה שניתכה על שטח קטן ומטווח קרוב ביותר הדחימה אף את החיילים שהיו בחזיתות במלחמת העולם השנייה. [...] ואכן, ילא העט לתאר את אשר עבר עלינו בלילה. לא הערכנו, כנראה את גדול הסכנה. ואולי טוב הדבר שלא הערכנו [...] אין לתאר את תנאיה הקשים של המפקדה. כאמור, הובאו למקלט המטה רוב הפעוטות. המפות, האלחוט, ציוד המטה, מעורבבים היו בתלי תלים של חיתולים, כדי חלב, סירי לילה ובכיות קורעות לב. ומכאן צריכות היו להינתן פקודות הקרב. רעמי תותחים ונפץ המרגמות הכבדות, צריחות

22 יב"ג, כרך ב, 17.5.1948, עמ' 435.

23 יב"ג, כרך א, 2.5.1948, עמ' 383.

הפעוטות, שלא תפסו את פשר הסיוט, יכלו לערער את שווי המשקל
בנפשו של כל אדם, מכל שכן את נפשם של אלה שמעמסת הקרב על
שכמם.²⁴

חברת קיבוץ כינרת מתארת בנימה כמעט פסטורלית את מראה הטנקים והכוחות
הסוריים 'הגולשים מהרי הגולן לכוון העמק, והם החלו לפעול – נפלו כל הפגזים
הראשונים לים, ונראה היה לנו שאלינו לא יגיעו. בכינרת לא הורגשה חרדה או דאגה
מיוחדת'. כל זה ארע ב-15 במאי. יומיים אחר כך הנימה משתנה לחלוטין: 'הה, שעות
ארורות! בשמי המשק טסו בנחת מטוסי האויב, להריק מטען פצצותיהם. הילדים
שוכבים בתעלות והלב חרד'.²⁵ גם בקיבוץ הדתי יבנה לא היו מוכנים כלל להפגזות
המצריות שניחתו עליהם עם התקדמות הכוח המצרי לעבר אזור אשדוד. רק לאחר
שהקיבוץ ספג הפגזה קשה שבה נהרגו שלושה חברים – אחד מהם ילד, ונפצעו כמה,
מהם גם ילדים, פונו ילדי הקיבוץ.²⁶

[שמואל א. כץ, ארץ הקיבוצים, באדיבות ספריית פועלים]

24 אילן ושלח, עמ' 126-127.

25 ברכה חבס (עורכת), כנרת בימי מבחן, קיבוץ כינרת תש"י, עמ' 191-193.

26 [אין שם מחבר] משגב: אמוני ישראל במלחמת השחרור, תש"ח-תש"ט, ירושלים תש"י, עמ' 96-97.

לעניין זה, של השפעת ניסיון המלחמה הבין-קהילתית על הכרת תושבי הספר במצבם ניתן ביטוי מכיוון נוסף, שונה מזה שהוצג לעיל, והוא שאין בארץ מקום בטוח, ועל כן אין טעם לפנות את הילדים. כזכור, העלה בן-גוריון את הטענה הזו כאשר הונחה בפניו שאלת פינוי הילדים מרמת רחל. כך סברו גם תושבי קיבוץ אילון שבגליל המערבי, שהושמו במצור מראשית אפריל. בקיבוץ היו 213 ילדים, ובדיון שהתקיים בשאלת פינוי הילדים ב-7 באפריל גרסה אחת החברות שאין טעם לפנותם: 'יכול להיות שיגידו לי שאין לי מושג ככל השאלות הצבאיות וכו', אבל אני חושבת שהיום אין מקום מבטחים אליו יכולנו לשלוח את הילדים. התקפות יכולות להיות בכל מקום'. בהצבעה הכריעו רוב החברים בעד פינוי הילדים, אך זה בוצע רק כעבור חודש ימים, עם החזרת מצב הביטחון ונוכח התמשכות המצור.²⁷

ב. סיבה שנייה שבגינה לא פונו הילדים והלא-לוחמים היה החשש שהפינוי הוא סימן של חולשה והוא עלול להביא בעקבותיו לקריסה כללית של המערכת האזרחית בקו החזית. גישה זו נבעה מעיקרון, אך גם מההתרחשויות שאירעו בשעות הראשונות של המלחמה. העיקרון היה שאין לפנות יישובים בשום אופן. גם יחידה של 40, מבוצרת, מרתקת הרבה יותר כוחות, קבע בן-גוריון בדיון שהתקיים בלשכתו בעניין זה ב-16 במאי.²⁸ עמדה עקרונית זו הייתה מבוססת על ערכים ותפיסות שנקבעו בתקופה בה להתיישבות נועד תפקיד פוליטי של סמן הטריטוריה היהודית שתהיה לטריטוריה הישראלית. היא נותרה על כנה גם כאשר הנסיבות השתנו, וקבעה את התייחסותם של מפקדים מקומיים ושל המתיישבים עצמם בשאלת פינוי אזרחים מיישובים, וילדים בכלל זה. התחושה שעולה שוב ושוב מכתבי תושבי יישובי הספר שבסופו של דבר פינו את ילדיהם, היא שפינוי הילדים עלול להוות פריצה בסכר, שאחריו יבוא השיטפון, ובעקבות הילדים יפנו היישובים כליל. תחושה זו שררה לא רק בקרב המתיישבים, אלא במידה לא פחותה, ואולי אף רבה יותר, אצל המפקדים הצבאיים באזור. הסיבה שהחשש הזה התפתח הייתה הסתלקותם של תושבי מסדה ושער הגולן מבתיהם מול ההתקפה הסורית, חרף פקודה שקיבלו מהפיקוד הצבאי באזור לא לעשות כן. ביטוי חריף לפן זה של האיסור ושל החשש, הושמע דווקא מפי אזרח, ישראל אידלסון, מראשי הקיבוץ המאוחד, שביקר חריפות את פינוי האוכלוסייה האזרחית בעמק הירדן ובמקומות אחרים. אידלסון כתב לוועדה הפוליטית של מפ"ם, שלדבר עלולות להיות השלכות חמורות על יכולת העמידה של היישוב. הוא הזכיר שבדיחת ערביי ארץ-ישראל הואצה בשל הפניקה שאחזה בהם במהלך הלחימה. אידלסון גזר גם גזירה שווה בין דיר יאסין להרג תושבי כפר עציון ב-14 במאי, והביע חשש שתוצאות שני האירועים יהיו שוות:

27 דוד קורן, הגליל המערבי במלחמת העצמאות, תל-אביב 1988, עמ' 94-93.

28 יב"ג, כרך ב, 16.5.1948, עמ' 430.

אני רוצה להזכירכם – פחד שחיטת דיר יאסין הביא לבריחה פאנית [מלשון פניקה] של ערבים. בריחה שלנו עוד לא פאנית, אבל נגרמה כנראה על ידי שחיטת כפר עציון. אבל היא תיהפך בקלות לבריחה פאנית גם אצלנו, אם לא נפסיק מיד ולא נחזיר את רוב האנשים. אתם מתארים לכם מה יהי בחיפה כשלמלונותיה יבואו האלפים מעמק הירדן. ובישובים בדרום? וכמה יברחו מתל אביב המופצצת אל תחת מגן שלטון האנגלים בחיפה? אני בטוח: אם לא נתקן מיד – יכולים גם לאחור. פאניקה היא דבר סטיכי ומדבק.²⁹

היבט אחר של עניין זה הייתה החשיבות שראו המתיישבים עצמם בהישארותם של הילדים ביישוביהם. המתיישבים ביקשו לקיים אורח חיים נורמלי עד כמה שניתן, ונוכחותם של הילדים הייתה אחד הסימנים לנורמליות. 'רצינו לעשות את כל המאמצים כדי לא לפנות את הילדים. רצינו לשמור על רוח החברים והילדים ועל הרגשת הבית שלא תקופח'.³⁰

כאשר הפגזים החלו לנחות בחצר המשקים, השתנו גם הפקודות, אם כי השינוי לא היה גורף. כאמור, נוכחותם של הילדים ביישוב נחשבה לסימן של קיומם של חיים נורמלים ותקינים – יחסית כמוכך. אך השיקול המורלי השפיע גם בדרך ההפוכה, שכן השאיפה לקיים אורח חיים נורמלי תחת אש הלמה מצב אחר לגמרי – שכבר הסתיים. מצב זה היה מצב מלחמת האזרחים, שבו התקיימה אמנם סכנה, אבל אופייה לא הצדיק פינוי ילדים. ואולם, כאשר התושבים העריכו שהסכנה רבה ומוחשית, נוכחותם של הילדים הפכה לנטל כבד בשל הצורך לדאוג להם. במצבים כאלה פעלו המתיישבים לפנות את הילדים, בדרך כלל בשיתוף פעולה עם הפיקוד הצבאי באזור. כאשר דנו אנשי טירת צבי באפשרות לפנות את ילדיהם במהלך ההתקפות הסוריות על עמק הירדן, שלל המפקד הצבאי של האזור את הרעיון בטענה ש'פינוי הילדים פותח אפשרות (מבחינה נפשית) לפינוי המקום בכלל, וכבר היו מקרים כאלה שלאחר פינוי הילדים עזבו חברי המשק את משקם והפקירוהו לאויב'. הכוונה הייתה כמוכך למתיישבי מסדה ושער הגולן. אנשי טירת צבי קיבלו את טיעונו של המפקד הצבאי.³¹ מצב דומה שרר גם בדרום, במרחב חטיבת 'גבעתי'. מפקדת החטיבה ניסתה להימנע עד כמה שאפשר מפינוי ילדים, מתוך הערכה שהדבר עלול להיות צעד ראשון לקריסת המערכת האזרחית, ועל כן דחתה מפקדת החטיבה פניות מתיישבים בנדון. רק כאשר נשקפה סכנת חיים ממשית לתושבים הוחל בפינוי הילדים. כך למשל, בעקבות הפצצה אווירית

29 מכתב ישראל אידלסון לוועדה הפוליטית ווועדת הביטחון של מפ"ם [ללא תאריך], אי"ט, חטיבה 15, ארכיון ישראל גלילי, 15/165/1.

30 [אין שם מחבר] על אם הדרך: קרית ענבים במערכה, קרית ענבים תש"ט, עמ' 89.

31 משגב, עמ' 52-53.

מצרית זמן קצר לאחר הפלישה, פנו חברי קיבוץ יבנה למפקדת חטיבה 5 וביקשו לפנות את ילדיהם. החטיבה דחתה את הבקשה. רק עם התקדמות המצרים צפונה והפגזות היישובים חל שינוי בהחלטת החטיבה בעניין זה.³² גם במרחב הדרומי למרחבה של חטיבת 'גבעתי', שהיה נתון לאחריות חטיבה 12 ('הנגב'), החל פינוי ילדים רק כאשר פגזי המצרים נחתו על היישובים. וכך פונו ילדי בארות יצחק ב-16 במאי, כאשר מפקד חטיבה 12 מסביר שהפינוי התבצע בשל מחסור במים במקום.³³

ההרס ביד מרדכי לאחר הדיפת הצבא המצרי מהקיבוץ, 11.11.1948
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

דבר דומה קרה בעמק הירדן. התושבים שם החלו לדון באפשרות לפנות את ילדיהם ב-16 במאי, לאחר תחילת המתקפה הסורית על עמק הירדן. מפקדת החזית התנגדה לפינוי, ובשלב ראשוני זה קיבלו תושבי העמק את עמדת מפקד חזית העמק, אך כאשר ניהלו הכוחות הסוריים את הקרבות במערך צמח-גשר אילצו למעשה אנשי העמק את הצבא להסכים לפינוי, שהתנהל בבהילות רבה, תחת אש.³⁴

התחושה בקרב אנשי עמק הירדן הייתה שפינוי הילדים היה במידה רבה תוצאה של כישלון הפיקוד הצבאי האזורי, שלא נערך לפלישה ולעצמתה, ולא לצורך להיערך להגנת היישובים מפני מתקפה בסדר גודל שהתבצעה. כתוצאה מחוסר ההיערכות נאלצו אנשי עמק הירדן לפעול במהירות. תחושת הדחיפות הביאה לקביעת עיקרון

32 שם, עמ' 110-111.

33 מברק סרגיי [נחום שריג] לירדן, 16.5.1948, אי"ט, חטיבה 15, ארכיון ישראל גלילי, 164/5/58.

34 [איין שם מחבר] בשער: דגניה ב' בקרבות, דגניה ב' תש"ט, עמ' 115-118.

קיצוני במקצת, שלא בהכרח יושם כלשונו, ועל-פיו 'כל אדם שאין בשבילו רובה – עליו לצאת'.³⁵ עד כמה תהליך הפינוי – או אי-הפינוי – היה אקראי ולא מאורגן ניתן ללמוד מהמקרים שבהם מפקדים אזוריים סרבו לאשר את הפינוי גם כאשר יישוב הותקף. במקרה כזה פינו המתישבים את ילדיהם גם בניגוד להוראות. דוגמא לכך ניתן למצוא במה שקרה בעין גב, שם לא אישר מפקד הנפה לפנות את הילדים, גם כאשר הקיבוץ היה נתון להפגזות. הקיבוץ לא היה ערוך כלל להתקפה שנערכה עליו. בנייתו של המקלט הסתיימה ב-13 במאי, ויומיים אחר כך צריך היה להכניס אליו מאה וחמישים ילדים וכמאה מבוגרים – מטפלות, זקנים ולא-לוחמים. אנשי הקיבוץ שלחו מברק לפיקוד הנפתי וביקשו לדאוג לפינויים. לאחר שלא התקבלה תשובה, שיגרו אנשי הקיבוץ למחרת היום, ב-16 במאי, מברק נוסף שבו הודיעו שהם מפנים את הילדים, ומבקשים להודיעם לאן. לפנות ערב הגיעה תשובה כי אין מפנים ילדים ואין עוזבים יישובים בלי אישור. אסיפת החברים שכונסה לדון באיסור, החליטה להפר את הוראת מפקד הנפה ולפנות את הילדים למרות הכל. ואכן, בליל ה-17-16 במאי פונו מאה וחמישים ילדים ושבעים מבוגרים והועברו לטבריה. כאשר הגיעו הילדים לטבריה, דרש נציג מפקד הנפה ממקבלי פניהם של הילדים בטבריה שלא טפל בילדים המפונים, שכן הם פונו בניגוד להוראות. דרישתו נדחתה כמובן.³⁶ כאמור, גם במסדה פונו הילדים בניגוד להוראות מפקד הנפה, שאישר את פינוי הילדים עד גיל שש, כאשר בפועל פינו המתישבים גם ילדים בוגרים יותר.

שיקול נוסף בעד פינוי ילדים הועלה על-ידי תושבי רמת רחל. אלה דנו בדבר עוד לפני ה-15 במאי, בעקבות התגברות ההתקפות עליהם. בצד השיקולים נגד פינוי ברוח הדברים שנזכרו לעיל, עלה טיעון אחר, שהתבסס על ניסיון עטרות, ועל-פיו, אם יבקשו תושבי רמת רחל לפנות את ילדיהם בחסות הצבא הבריטי בשעת הכרע, הרי שהצבא יתנה את הסכמתו בפינוי כל היישוב. מתיישבי רמת רחל העריכו שיש בכוחם לעמוד מול התקפות המקומיים, אך נוכחותם של הילדים מקשה עליהם לנהל את הקרבות. בשלב זה (ראשית אפריל) עדיין ניתן היה לפנות את הילדים באמצעים עצמיים או בסיוע מפקדת מחוז ירושלים. חברי קיבוץ ביקשו להקדים את פינוי הילדים ולא להגיע למצב שבו הפינוי ייעשה תחת אולטימטום בריטי לפינוי המתישבים כולם.³⁷

35 ישיבת מזכירות הקיבוץ המרכזי, 30.5.1948, אי"ט, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (9).

36 דוד כרמון (עורך), עין גב במערכה, תל-אביב תש"י, עמ' 38-42.

37 מכתב ' קויפמן למזכירות הקיבוץ המאוחד, 4.4.1948, אי"ט, חטיבה 15, ארכיון ישראל גלילי, מיכל 164, תיק 2.

ב. ההתמודדות עם הפינוי: המפונים

הדיון בסוגיית הפינוי מחייב התייחסות לשני הרכיבים המרכזיים שנטלו בו חלק: הילדים ומלוויהם. מאמר זה אינו עוסק בילדים, במשמעות ההתרחשויות שהביאו לפינוי, בתגובתם לפינוי ולימים שאחריו. ואולם, על בסיס מחקרים שנעשו ביחס לפינוי ילדים בכריטניה במהלך מלחמת העולם השנייה, וגם בהסתמך על החומר הקיים ביחס לפינוי הילדים במהלך מלחמת העצמאות, סביר שהחוויה עבור הילדים הייתה קשה. המבוגרים המתארים את התייחסותם של הילדים עושים זאת מבעד למסך האמור לעטות הילה של גבורה ועמידה נחושה מצד הילדים. אך מדי פעם מתגנבות הערות המלמדות על הקושי שחוו הילדים במהלך אותם ימים. כך מציינת מורה שבתוך שיחות החולין של תלמידיה 'שעשו את המצווה עליהם וקבלו כל פקודה באהבה [...]', בלי ספק רצה מישהו לומר משהו על ההתקפה ולא העז להוציא מפיו את המלה המפחידה. ביטוי אחר למצבם של הילדים ניתן למצוא בניסיונה של המורה לקיים שגרת לימודים: 'בכתיב [...] כל הילדים טעו. הכתיבה נעשתה מתוך מאמץ רב'.³⁸

בהתייחסות המתיישבים לפינוי ניתן להבחין בדו-ערכיות המשקפת מחד גיסא את תחושתם הלא-נוחה מן הפינוי, שנתפס בעיניהם כסוג של חולשה, ועל כן הם מעטירים עליו נופך הרואי, ומאידך גיסא את הקושי הרב שחוו המתיישבים, המפונים ואלה שנשארו ביישוב. שניות זו משקפת גם את השינוי שחל בתודעת המתיישבים באשר למצבם. בשעה שעדיין חשבו במושגי מלחמה בין-קהילתית הייתה לשונם הרואית ורעיון הפינוי נדחה מכל וכל. הילדים היו חלק מהחיים ה'נורמליים' במציאות הקשה שבה נמצאו המתיישבים, ונוכחותם סייעה לשמר תחושה זו.³⁹ הדברים נכונים גם לגבי המפונים שאינם לוחמים. כאשר מדובר על פינוי עוד לפני שהקרבות הגיעו אל בתיהם, המפונים אינם רוצים לעזוב, והפינוי נכפה עליהם: 'ההוראה היא שמלבד הילדים צריכים לעזוב כל בלתי לוחמים. המושג בלתי לוחמים כל כך העליב והכאיב. אנשים שחיו עשרות בשנים בדגניה נאלצים לנטוש את ביתם, את מולדתם על פי פקודה, על פי צו המשמעת [...] לא עמד להם הוותק, לא עמדו להם הקשרים עם המקום' – כותבת בת דגניה.⁴⁰ בת דגניה אחרת נדהמת לשמוע שגם הנשים צריכות לפנות את היישוב: 'אני מוכרחה להישאר לבשל משהו ללוחמים, אמרתי בליבי, אך הבינותי שאין לסרב לפקודות ברגע כזה ונכנעתי'.⁴¹

38 משגב, עמ' 44-45.

39 על אם הדרך, עמ' 89.

40 [אין שם מחבר] בסער ביום סופה: המלחמה בשערי דגניה, דגניה א' תש"ט, עמ' 91.

41 שם, עמ' 93.

חדר האוכל בקיבוץ גשר
[ימי גשר]

כאשר חדרה לתודעתם של המתיישבים ההכרה שמצבם השתנה באופן דרמטי, השתנתה גם השפה בה נקטו לתאר את מעשיהם. הרטוריקה משתנה כאשר המתיישבים עומדים מול השינוי במצבם ומתחילים להיות מודעים למציאות של מלחמה כוללת המאיימת ממש על חייהם. השינוי הרטורי בא לביטוי בעיקר בדרך כתיבה המסגירה את מה שנראה כהלך הרוח האמיתי ששרר בקרב המפונים ובעיקר בקרב הילדים. כאשר מופגזים היישובים, וממדי הסכנה הופכים למוחשיים, חל שינוי בגישה כלפי פינוי הילדים. בשלב הראשון נתפסים האירועים ברוח ההתרחשויות הקודמות, של 'התקפות רגילות של כנופיות', ואז שררה תחושה ש'לא עלה כלל על דעת איש שיש להוציא [את הילדים] מן המקום מיד'. אולם ההפגזות שליוו את הפלישה הביאו לשינוי תודעתי ומעשי, וההכנות לפינוי האוכלוסייה הלא-לוחמת בכלל והילדים בפרט – הוחשו.⁴² בנימין עציוני, עורך הקובץ אילן ושלה, מביא מדברי אנשי העמק, המתארים את מצב התושבים: 'מצב הרוח של האוכלוסייה האזרחית בעמק הירדן היה ירוד ביותר. הילדים פונו בבהילות רבה בתוך ההפגזות וכן בלתי לוחמים אחרים. מראה אימים היה בדרך

ליבנאל כשטיפסו בה הילדים ונמלטו למעלה בין ההתפוצצויות המרדפות אחריהם.⁴³ תמונה דומה נגלתה גם בעקבות ההתקפה הסורית על דגניה, בבוקר ה-18 במאי: 'לקראתנו יצאו בריצה מדגניה נשים ותינוקות בזרועותיהן. אבות, זקנים וילדים לציידים, וכל אחד גורר איזה חיתול או סדין, לפני כולם בהלה ותימהון, מחזה של פליטים במנוסתם. וכל זה תוך רעם התפוצצויות פגזים בין הבתים'.⁴⁴ עם השינוי התודעתי 'איבודו' הילדים והלא-לוחמים את מעמדם כגורמים המסייעים ליישוב להמשיך בשגרת חיו – שגרת החיים השתנתה באחת, ועם השינוי השתנה גם מעמד הילדים. אלה הפכו כעת לנטל, שכן צריך היה לדאוג להם, והדאגה 'לא נתנה מנוחה וערערה בלי ספק את כוח העמידה'.⁴⁵

ג. ההתמודדות עם הפינוי: המוסדות

את הטיפול במפונים ניתן לחלק לשני שלבים: שלב הפינוי והקליטה ושלב ההתבססות. שלב הפינוי והקליטה נעשה בדרך של תגובה, ולא היה פרי תכנון. אף גוף ממלכתי לא עסק בתיאום הפינוי והפניית הפליטים למקומות ריכוז מסודרים. היו מקרים שבהם צריכים היו המתיישבים עצמם לדאוג שיהיה מי שיקלוט את ילדיהם. כך אירע עם תושבי שער הגולן, שכאשר הוחלט לפנות את ילדיהם, יצא אחד מחבריהם לחיפה על מנת לארגן את קליטתם שם. אחותו של החבר הייתה מורה, והיא שסייעה למצוא מקום ראשוני לקליטתם של ילדי שער הגולן.⁴⁶ המפונים הופנו במרבית המקרים למרכזים עירוניים: חיפה, ירושלים ותל-אביב, ומיעוטם גם ליישובים סמוכים. כך למשל פונו ילדי חולתא לתל-יוסף.⁴⁷ הגוף היחיד שהיה ערוך במידת-מה לפינוי היה הקיבוץ המאוחד. כאמור, בחן הקיבוץ המאוחד את רעיון הפינוי עוד באפריל, ולמרות שדחה אותו, הרי בסופו של חשבון הותיר את ההכרעה בידי החברים עצמם. עם תחילת הפינוי נזעקו חברי התנועה להציע סיוע לקיבוצים נפגעים בשם הסולידריות החברתית, אך גם מתוך דאגה להמשך החיים הקיבוציים ביישוב שילדיו פונו. החשש היה שפינוי הילדים יביא לפירוק המסגרת הקיבוצית. מאחר ולא הייתה ודאות שהמפונים יישארו ביחד במקומות המקלט שאליהם יועברו, הרי שהפירוד עלול להביא בעקבותיו לפירוק המסגרות ולפגיעה בחיים הקיבוציים. בשם הטיעון הזה ביקשו נציגי קיבוצים שונים להעביר מפונים לערים סמוכות אליהם, על מנת שניתן יהיה לקיים קשר רצוף ושוטף עם

43 אילן ושלח, עמ' 168.

44 שם, עמ' 173.

45 שם, עמ' 132.

46 אגין, נטישה, עמ' 232-233.

47 [אין שם מחבר] 'חולתא בחזית', מבפנים, כרך יג, חוב' ג, נובמבר 1948, עמ' 425.

המפונים, ולהבטיח שהם יוכלו להמשיך ולקיים את אורח החיים הקיבוצי גם מחוץ ליישובם.⁴⁸

הגוף המאורגן הראשון שלקה על עצמו את הטיפול במפונים היו ועדים אזוריים של הישובים שמהם פונו הילדים – והרשויות המקומיות שאליהן פונו. עם פרוץ הקרבות ב-15 במאי, החלו לזרום לירושלים פליטים מיישובי הסביבה – רמת רחל, קרית ענבים, עטרות, נווה יעקב – ואלה טופלו על-ידי 'וועדת ירושלים' שהקימה הסוכנות היהודית. זו שיכנה אותם במקומות שונים: מבני ציבור ומבנים שהיו שייכים לערבים.⁴⁹ בחיפה התארגנה הרשות העירונית לסייע למפונים שהגיעו לעיר משבעה ישובים: דגניה, עין גב, כנרת, מעגן, אפקים, אשדות-יעקב וגשר – סה"כ כ-1,800 ילדים. אלה שוכנו במבני ציבור, אך גם בכתים פרטיים, והיו מקרים בהם שיכונם של הילדים בכתים הפרטיים גרם למתיחות רבות בין בני הבית לפליטים. דוגמא למצב זה היה ניסיון של מארח לעטות על אורחו, ילד מקיבוץ דגניה, כיפה וציצית.⁵⁰ העירייה נטלה על עצמה בשבוע הראשון את עלות אחזקתם של המפונים, אך לאחר מכן עבר הנטל לכתפי וועד גוש יישובי עמק הירדן, שצריך היה להתמודד עם מימון אחזקת הילדים במקומות שהותם. היו מקרים בהם יצאו הנשים לעבודה מתוך רצון להקל על אחזקתם אך גם מתוך רצון להתגבר על חוסר המעש שהיה כרוך בדרך בה חי הפליטים.⁵¹

יישובי הדרום התאגדו במסגרת 'ועדי הגושים של יהודה והנגב', שהקימה 'ועדה לאוכלוסייה המפונה'. הוועדה נכנסה לפעולה בעיקר לאחר השלב הראשון של אכלוס הילדים במתקנים ארעיים כמו בתי ספר, והיא נטלה חלק במציאת פתרונות דיור הולמים יותר לשהייה ארוכת טווח. הוועדה פעלה גם למציאת תקציב למימון החזקת הילדים, וכאשר נקבע שיעור ההקצבה – 7 לא"י, פעלו אנשיה להעמדת הסכום על שיעור שהיה לדעתם ריאלי יותר – 12 לא"י. כן דאגה הוועדה להעברת התשלומים ליישובי האם – שבסופו של דבר מימנו את אחזקת ילדיהם – בקצב מהיר יותר מזה שנעשה בפועל.⁵² ועד גוש הגליל העליון נטל על עצמו מטלה דומה כאשר פנה לוועדה לילדים מפונים בבקשה לתת ליישוביו דרוג, שיאפשר להם לקבל הקצבה גבוהה יותר עבור ילדיהם

48 ישיבת מזכירות הקיבוץ המרכזי, 20.6.1948, אי"ט, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (תיקי אהוד ראמן).

49 דב יוסף, קריה נאמנה, ירושלים תש"ך, עמ' 101-100.

50 ישיבת מזכירות הקיבוץ המרכזי, 30.5.1948, אי"ט, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (9) (תיקי אהוד ראמן); בסער ביום סופה, עמ' 96-95.

51 ישיבת מזכירות הקיבוץ המרכזי, 30.5.1948, אי"ט, חטיבה 1 – ב', מיכל 8 תיק 35 (9) (תיקי אהוד ראמן); [אין שם מחבר] ימי גשר, גשר [חש"ד], עמ' 132.

52 דו"ח של ועדי הגושים של יהודה והנגב / הוועדה לאוכלוסייה המפונה, יולי 1948, ארכיון הסתדרות הפועלים החקלאיים (תיקי אהוד ראמן).

ילדה שפונתה מקיבוץ לבית מחסה בחיפה,
29.10.1948
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

המפונים. הוועד נימק כי עקב המלחמה נפגע כושר הייצור שלהם ואין ביכולתם לכסות את ההפרש בין מה שהקציבה המדינה להוצאות אחזקת הילדים בפועל.⁵³ בדרג הממשלתי – וכעת כבר ניתן לדבר במושגים של ממשלה ומדינה, נדונו לראשונה צורכי היישובים שפינו את ילדיהם ותהליך קליטת הילדים ב-24 במאי. הדיון נערך בעקבות לחץ נציגי היישובים, שדרשו פתרון למצוקה אליה נקלעו בשל הפינוי. גזבר הסוכנות היהודית ושר האוצר בממשלה הזמנית, אליעזר קפלן, קיים ישיבה עם אנשי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ונציגי היישובים. המתכנסים דנו בשאלה מי יטפל בבעיה, האם המדינה, הסוכנות היהודית או העיריות שאליהן הופנו המפונים. בישיבה הוחלט ששאלה זו ודרכי פתרונה ייבחנו על-ידי ועדה שתורכב מנציגי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות.⁵⁴ מכאן החל שלב ההתבססות. למחרת היום הוקמה 'הוועדה לטיפול ביישובים חקלאיים נפגעים' וחבריה היו אברהם הרצפלד, יוסף

53 ועד גוש 'הגליל העליון' אל הוועדה לילדים המפונים מהמשקים, 14.7.1948, ארכיון הסתדרות הפועלים החקלאים (תיקי אהוד ראמן).

54 יוסף ויץ, יומני, כרך ג, 24.5.1948, עמ' 290-291.

ויץ וחורין. תפקידי הוועדה היו: 1. להגיש עזרה תכופה לישובים החקלאיים הנפגעים. 2. לטפל בהעברת האוכלוסייה שאינה לוחמת, בעיקר ילדים, למקומות מבטחים ובקיומה. 3. להכין תוכניות לשיקומם. לרשות הוועדה הועמדו כספים ממקורות ממשלתיים, שביניהם נכללו מגביות ונכסי ערבים, ומהקרן לנפגעים מייסודם של המוסדות המיישבים של ההסתדרות הציונית. לוועדה ניתנה סמכות מלאה מטעם מיניסטרויון הכספים של מדינת ישראל להפעיל את המנגנונים הממשלתיים לצורכי עבודתה, כגון השגת כלי רכב להובלה, החרמת בתים ורהיטים לשיכון, חומרים לבנין, מצרכים למזון וכדומה.⁵⁵ למעשה, סעיף 2 בכתב מינוי הוועדה היה חסר תוקף באותה שעה. ב-25 במאי כבר הסתיים פינוי הילדים במרבית היישובים, ומה שנתר לוועדה לעשות היה ליישם את מה שנאמר בסעיף 3: סיוע בשיקומם של המפונים. הוועדה, שפעלה תחת השם 'הוועדה לענייני האוכלוסייה המפונה ושיקום המשקים במסגרת מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית', מימנה את שיכוןם של הילדים המפונים במקומות המחסה שנמצאו להם. כך למשל, ילדי קיבוץ חצור עברו למחנה בנחלת יהודה. הוקצו להם שנים-עשר חדרי צריפים, שאת הקמתם מימנה הוועדה – סך של 960 לא"י. ילדי קיבוץ כפר בלום עברו למחנה הגושרים בפרדס חנה, והוקמו עבורם שישה-עשר חדרי צריפים בעלות 1280 לא"י. סכום דומה הוקצה להקמת שישה-עשר חדרי צריפים לילדי קיבוץ רמת הכובש שהועברו לכפר סבא. ילדים משמונה משקים בדרום הארץ שוכנו במאתיים חדריים בבתיים ביפו, ולצורך הכשרת הבתים הקצתה הוועדה 2000 לא"י. כך גם הקצתה הוועדה כספים למימון רכישת בגדים למפונים שאיבדו את בגדיהם במהלך הפינוי.⁵⁶ משקים וגופים שאליהם הופנו מפונים, קיבלו מהמדינה סך של 7 לא"י לחודש לנפש.⁵⁷ מכאן ואילך נכנס הטיפול בילדים ובמלווים להליך מסודר, שנמשך כל עוד נמצאו הילדים מחוץ לבתיהם. מצב זה ארך בין מספר שבועות קצר ועד שנתיים, במקרים מסוימים, בהתאם לקצב שבו הצליחו חברי היישובים המפונים לשקם את יישוביהם ולהכשירם מחדש לחיים תקינים.⁵⁸

ד. סיכום

פינוי הילדים והאוכלוסייה הלא-לוחמת מיישובי הספר במרוצת אפריל – מאי היה חוויה קשה לכל המעורבים בו. במאמר זה נבחן בעיקר הקושי של המוסדות, להבדיל מהקשיים האישיים שבוודאי פקדו את הילדים, הוריהם ומלוויהם.⁵⁹ מקורותיו של

55 'ועדה לטיפול בישובים חקלאיים נפגעים', 25.5.1948, אצ"מ, KKL5/17150.

56 'הוועדה לאוכלוסייה המפונה ושיקום המשקים' [אין תאריך], אצ"מ, KKL5/17150.

57 מכתב הוועדה לענייני האוכלוסייה המפונה ושיקום המשקים למשרד האוצר, הממונה על התקציבים, 6.4.1949, אצ"מ, KKL5/17150.

58 ימי גשר, עמ' 124.

59 עניין זה עומד במרכזו של Johnson, *The Evacuees*

הקושי המוסדי הם בניסיון ההיסטורי, שלא הכין את כל מי שהיו מעורבים בתהליך – מתיישבים, אנשי צבא ופוליטיקאים – לרגע זה של משבר, והאתוס הציוני, שיצר דיסוננס בין מה שהאמינו בו לבין מה שברור היה שחייבים לעשות. באשר לניסיון ההיסטורי, הרי שהישוב היהודי כולו, על מוסדותיו וארגוניו, לא הפנים לחלוטין את עובדת הפלישה. לחוויה זו נוספה התחושה הציונית העמוקה שרווחה ביישוב, באשר למשמעות ולחשיבות ההתיישבות כרכיב המרכזי הקובע את עצם הצהרת הריבונות היהודית על ארץ-ישראל ואת המרחב הטריטוריאלי היהודי.

ואולם, הייתה בהתעקשות הזו להיצמד למקום גם דבר מה שביר. מעין תחושת עמידה קבועה על ספו של שבר, מעין תחושה של זמניות מאימת, כאילו כל נסיגה, מוצדקת ככל שתהיה, תביא עימה סחף כללי וגורף שישטוף הכל וישאיר מאחור ריק מוחלט. ביטויים מוקצנים של החשש הזה נמצאו בהתבטאויות הקשות שהופנו כלפי תושבי מסדה ושער הגולן שנטשו את בתיהם ללא אישור, ובאופן מוקצן עוד יותר בכתב ההאשמה החריף של אבא קובנר, קצין התרבות של חטיבת 'גבעתי', נגד חברי קיבוץ ניצנים, על כניעתם להתקפת הצבא המצרי.⁶⁰ ואולם, התחושות הללו, המחוייבות העזה שחשו המתיישבים לרעיון ההתיישבות, מחוייבות שהייתה פרי חינוך ציוני עמוק והמציאות שאותה הכירו המתיישבים וההנהגה – כל אלה התרסקו יחד עם הפגז הראשון. מערכת מילולית חילופית נמצאה מיד להצדקת הצורך לפעול בדרך שונה מזו שהכתיבה המציאות הקודמת. מציאות שבה לא היה ספר ולא היה מרכז, לא היה עורך ולא היה חזית, התחלפה במציאות שבה נתחמו היטב קווי החזית והעורך.

